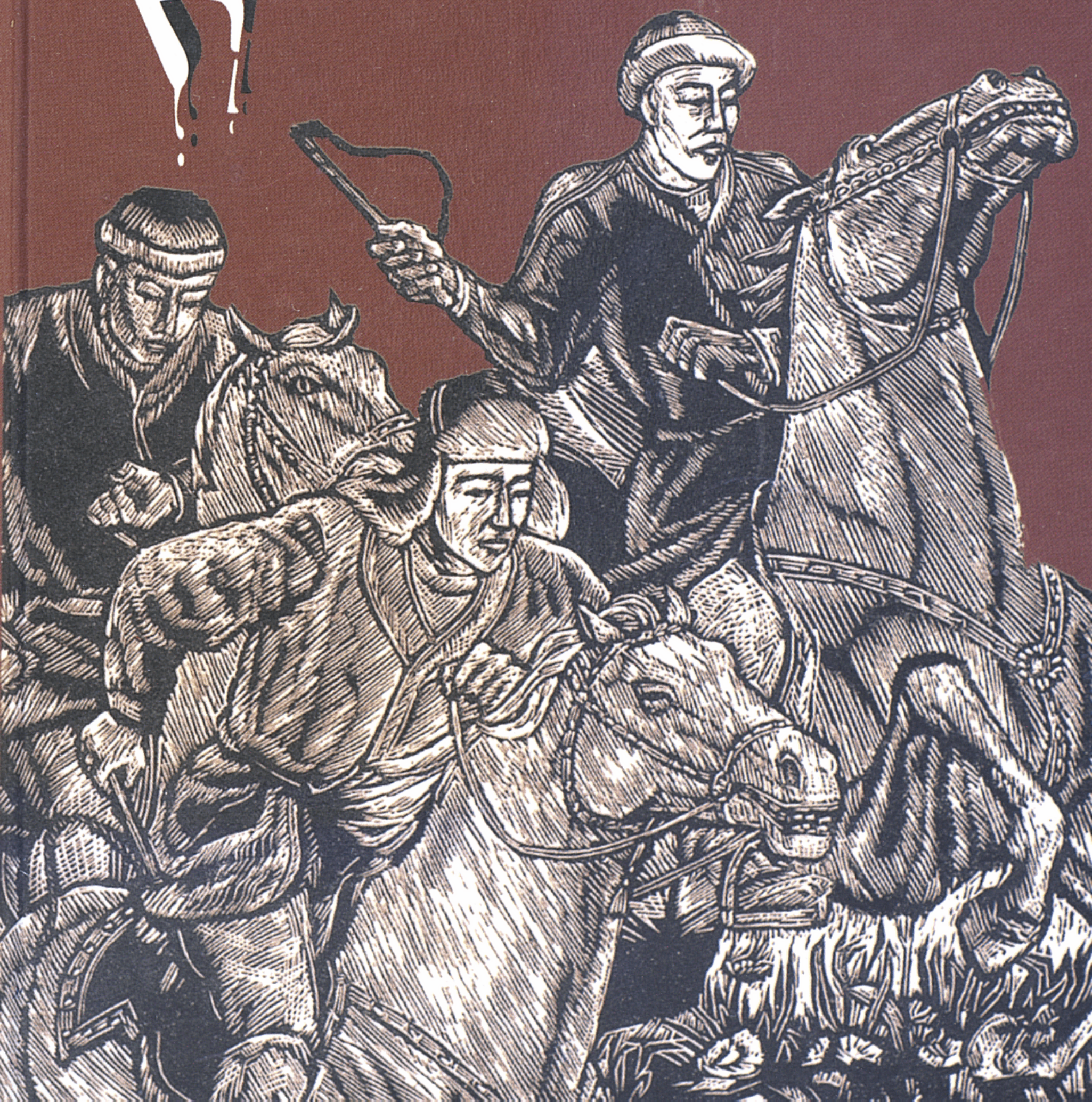

ІЗТҰРҒАН САРИЕВ

Қаңды ойран

ІЗТҰРҒАН САРИЕВ

Қанды ойран

Тарихи очерктер

Алматы
«Жазушы»
2001

ББК 63.3 (5 Қаз.)

С 22

С 22 Сариев І.

Қанды ойран: Тарихи очерктер - Алматы. **Жазушы**, 2001

208 бет

Ішкі істер министрлігінің полковнигі, марқұм Ізтүрған Сариевтың бұл кітабында Маңқыстау өңірінің тарихи ескерткіштері, ел қорғаған қас батырлары мен билері, ақын-жырау, күйшілері жайлы шежірелі сыр шертіліп, 1931 жылғы «Адай көтерілісі» хақында ресми материалдар беріледі

Негізінен архив құжаттарына сүйене отырып өрлетін тарихи танымдық мәні зор бұл шығарма оқырмандарын бей-жай қалдыра алмас деген үміттеміз

С 22 " " кұлақтандырусыз.—2001

ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 5-605-01742-X

©«Жазушы» баспасы, 2001

КІРІСПЕ

(автордан)

Қандай ел, қандай халық болмасын өзінің отанына, атамекеніне, туған өлкесіне, кіндік қаны тамған жеріне деген сүйіспеншілігі өзгеше ыстық болатыны анық. Осыдан болар деймін өз еліміздің басынан өткен өмірге көз жіберсек, ойыңа әр қилы оқиғалар елестейді. Соның ішінде атамекеннің басынан кешірген қасіреттері, оның тәуелсіздігі үшін аянбай еңбек етіп, тер төгіп, шейіт болған ата-бабалардың аруағын еске алу кейінгі ұрпақтың міндеті екені белгілі. Осы ретте Маңқыстау өлкесі казактарының көрген қасіреті жөнінде бір азғантай тарих ақтандақтарының бетін ашамыз ба деген үмітпен осы еңбекті сіздердің алдарыңызға тартуды жөн көрдік.

Бұл — Қазақстанның ең шет аймағында орналасуына, казактың басқа жерлері мен байланысының қиындығына, жерінің көпшілігі шөл, шөлейт болғандығына қарамастан, табиғаттың осындай ауырлығына көндігіп, бауыр басып, ғасырлар бойы атамекенін қорғап, сыртқы жаулармен алысып өмір кешкен ел.

Маңқыстау еліне өмір бойы Хиуа хандығы қыр көрсетіп, осы елді өзіне бағындыру үшін талай рет қан қақсатып, қанды шабуыл ұйымдастырып, халықты ауыр күйзелістерге ұшыратқан. Бұған қоса патша үкіметі ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап Маңқыстау жеріне орналасып алып, өзінің үстемдігін жүргізген. Бұлардың елге жасаған қиянатына қарсы Маңқыстау казактары қарсылығын білдіріп, өздерінің бостандығы үшін арпалысып өткен. Үлкен-үлкен бас көтерулер болған. Солардың ең бір ауқымдысы 1870—1874 жылдары Досан Тәжіұлы бастаған Адай көтерілісі. Патша үкіметі Жайық өзенінің бойын бағындырғаннан кейін, Маңқыстаудың екінші бөлігін, оның шығыс бетін, Жем, Сағыз, Ойыл өзендері бойын, Каспий теңізінің солтүстік жағасын бағындыру үшін де бірнеше рет әрекет жасап, елді күйзеліске ұшыратқан. Бұған қарсыласқан халық, ел батырлары Төремұрат, Нарымбай, Өтен тағы басқа ел азаматтары қан төгіп, шейіт болған. Осы сияқты үлкенді-кішілі ел қарсылықтары аса қатандықпен басылғаннан

кейін, Манкыстау елі біржола патша занына бағынып, бостандықтан айырылады.

Осындай қорлық пен зорлықты ғасырлар бойы басынан кешірген Манкыстау елі Қазан төңкерісі келіп, оның үгітшілері мен басшыларының көпірме өтірігіне, алдау-арбауына қалай түсіп қалғанын да білмей қалды. Кеңес үкіметі Манкыстауда қазан төңкерісінен 15 күн өткеннен кейін орнады. Халық бостандық алды, тәуелсіз ел болды деп, бөріктерін аспанға лақтырып, бұл үкіметті шын ниетпен қарсы алып, оны орнықтыруға белсенді түрде ат салысты. Бірақ қызыл большевиктердің алаяқтығына алданып қалғандарын кейін түсінді. 1920 жылдардың ортасынан бастап-ақ халық үлкен ауыртпалыққа душар болды. Елдің әлеуметтік, тұрмыс жағдайы күрт төмендеді. Алым-салық көбейді, асыра сілтеушілік орын алды. Көшпелі елді отырықшылыққа зорлады, ұжымшарға кіру еріктілігі бұзылды. Байлардың, орта-шаруалардың мал-мүлкі тәркіленді. Ең бастысы, жергілікті әкімшілік «шаш ал десе, бас алып», асыра сілтеушіліктің алуан түрлі зымияндығын іске асырды. Осыларға өздерінің наразылығын білдірген ел азаматтары қуғыншылыққа ұшырап, көптеген азаматтар жазықсыз жазаланды. Жергілікті әкімшілік салықтың, мал дайындаудың негізді, негізсіз түрлерін көбейтті. Мұның үстіне байлардан тартып алынған малдың кім көрінгеннің аузында кетуі және бағымсыздықтан өлім-жітімнің көбеюінің салдарынан мал басы күрт төмендеді. Тек қана малмен күнелтіп отырған халық не жасарын білмей, кей жерлерде салық төлеуден бас тартып, қарсылық керсете бастады. Мұндай жағдайды өкімет басшылары округтің басшы қызметкерлерінен көріп, оларды ел басқарудан шеттетіп, көпшілігін орынсыз жазалады.

Тек 1929—1930 жылдары Манкыстау округінен, бұрынғы төңкеріс комитетінің төрағасы Әлниязұлы Тобанияз бастаған 70 адамды, Құрмаш Қосжанұлы тобынан 42 кісіні бір мезгілде тұтқындап, бұлардың 43-ін ату жазасына кесті, қалғандарын ұзақ жылдарға концлагерьге айдады. Бұл сияқты үкімет шаралары халықтың наразылығын бөсендетудің орнына күшейте түсті. Бұны місе тұтпаған үкімет басшылары, тағы бір қитұрқы саясатқа жол беріп, елдің бірлігін азайтамыз деген мақсатпен Адай округін таратып, бірқатар бөлігін Гурьев, Ақтөбе округтеріне және Түрікмен республикасына косты. Дегенмен мұндай айла-шарғыдан да ештеме шықпады. Манкыстау елі қолына қорағаш алып қарсы тұруға мәжбүр болды. Мұның қандай қайғымен біткені алда сөз болмақ. Дегенмен, бір сезбен айтқанда, Манкыстау қазақтарының бұдан көрген қасіреті мен азабы Қазақстанның басқа аумақтарынан өлде-қайда қайғылы болды, аяусыз жаншылды. Халықтың адам айтқысыз қырғынға, қуғыншылыққа, қайыршылыққа ұшырап, туған жерін, елін тастап, басы ауған жакка қаңғырып кетуіне әкеліп соқ-

тырды. Мұндай алапат әрекетті басынан өткергендерден баска ешкім білген жоқ. Бұл халықтан жасырылды, өте құпия сақталды.

Мұның қағаз бетіне түсірілуіне 1995 жылы ғана мүмкіндік туды. Бұл жөнінде «Ойрандалған адай даласы» деген қысқалау очерк жарық көрді. Мұнда да көп мәселелердің беті ашылмай қалды. Осыған байланысты сіздердің алдарыңызға осы оқиғалар, елдің тарихы, оның ескерткіштерін, атакты ел қорғаған батырларын, кара қылды как жарған би, бабаларын, ақын-жырауларын, әнші күйшілерін, елдің әдет-ғұрпын, дәстүрін аз да болса өз білгенімізше көрсетіп кетуді дұрыс деп санадық. Осыған қоса 1931 жылғы Манқыстау өңірінде болған Адай көтерілісі жөніндегі ресми мағлұматтарды толықтырып көрсетуді де жөн көрдік.

Бұл еңбекті бастамас бұрын оқырмандардың есіне салып кететін бір мәселе, көтеріліске қатынаскандардың, қатынаспай оларды қолдағандардың, аты-жөнін, руын, кім екенін көрсетуіміздің себебі, артында қалған ұрпақтары табылып жатса, солар білсін, дәріптеп айта жүрсін деген ізгі ниет. Екіншіден, осы арқылы көтерілісшілер жөнінде біз білмейтін мағлұматтар табылып қала ма деген үміт те жоқ емес.

Тағы да бір айтпай кетуге болмайтын жәйт. 1931 жылғы көтеріліске үкімет басшыларының өзі «Адаевское банды — восстание» деп ресми түрде ат беріп, айдар таққан. Мұнын басты себебі бұған қатынаскандардың бәрі тек қана адайлар болған, осыдан бүкіл адай елі банды атанған. Ал казак жеріндегі сол кездегі көтерілістердің барлығы дерлік жер аттарымен аталғаны белгілі.

Ал біздің кейіпкерлердің қай рудан екенін ашып көрсеткен себебіміз, бұлардың көбі құжаттарда өз аттарымен немесе әкесінің аттарымен ғана көрсетілгендіктен, ажыратуға оңай болсын деген мақсат.

Бұл Манқыстау елінің қасіреті жөніндегі мөліметтер қағаз бетіне бұрын түспегендіктен, қазіргі жастар Манқыстау деген атын ғана білмесе, жер өзгешелігін, жерінің шалғайлығын, климатының өзгешелігін және ең бастысы көтерілісшілердің қақтығысқа қатынасып, қаны тамған жер-су аттарын білмейтіні анық. Сондықтан бұларды да білу артық болмас деп ойлаймыз.

I ТАРАУ

Қазақстың ұлан байтақ өлкесінде шөлді жерлер де, шөлейт жерлер де, орманды, көгалды жазиралы даласы да, асқар таулары да, өзендері мен көлдері де жеткілікті. Осыншама кең даланы иемденіп, оны корғап, оның ыстығына күйіп, суығына тонып, сыртқы жаулардан корғап өткен бабаларымыздың еңбегін зая етпей кейінгі ұрпақ та осы сияқты еңбегімен, парасатты саясатымен, болмай бара жатса, ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен сақтап қалған. Осындай кең даланың бір бөлегі — терістігінде Ойыл, Ырғыз өзендерінен: батысы Каспий теңізінің терістік жағалауынан басталып, түстік жағы теңіздің терістік бетімен, одан солға карай Түрікмен шекарасымен, Каракалпак жеріне дейін ұласып жатқан Манкыстау түбегі, Үстірт үсті. Бұл өңірдің жер аумағы — Кавказдың сыртындағы үш мемлекеттің жерлерін қосып есептегенде сиып кететін немесе Балтық теңізі жағалауындағы Латвия, Литва және Эстония жерлерімен пара-пар, сегіз миллион гектар жерді алып жатқан кең байтақ алқап.

Бұл жер канша кең болғанмен, жазиралы, құнарлы, сулы, малжанга қолайлы деп айтуға болмайды. Осындай қатаң табиғаттың салдарынан бұл жерлерде ертеде болған өзендер, көлдер, бұлақтар көзі бітіп, шексіз шөл далаға айналған. Бұл өңірді тек қана ыстыққа шыдамды, ылғалды тереннен алатын жусан, изен, баялыш тағы басқа құнарлы шөптер жапқан. Теңіздің толқынындай ұзын-ұзын жалдар, бір-бірімен жалғасып жатқан боз төбелердің бірінен өтсең екіншісі басталып, шеттері жоқ болып көрінсе, екінші бір бөлегі ұшы-қиыры жоқ, айлап жүретін тегістік. Бұл жерлерде де жусан, бұйырғын, ебелек өседі. Ал көктемде түрлі құнарлы ақ шөптер — қоңырбас, мысық құйрық, шытыр, сінбірік тағы осындайлар өседі дегенге адам сенбейді. Бірақ бұлардың ғұмыры бір айдан аспай, күйіп кетеді. Осындай далада алдыннан жап-жақын болып көрініп, бірақ ертеден кешке дейін жеткізбейтін, көзді алдаушы сағымдар, талай жолаушылардың дінкесін құртып, аңқасын кептірген. Бұл жерлерде жаздың ыстығында басына көлеңке етерліктей, қыста ықтың боларлықтай бас сауғалайтын итсейгектен басқа ешқандай биік шөп те болмайды. Оның қауқары тек түлкі, карсак, қояндарға гана түспесе, басқаға шарқы жетпейді.

Осындай жерде өмір сүріп шыдау үшін, тіршіліктің камын тек қана төзімділік пен ерінбеген еңбек атқарады. Жергілікті халық осы үшін өмір бойы күресіп келеді. Судың тапшылығы егін шаруашылығымен айналысуға мүмкіндік бермейді. Халық бұрын бұлақ суларын пайдаланып азгантай бау-бақша өсірген болса, қазір судың тартылуына байланысты мұндай мүмкіншілік те болмай қалған. Манкыстаудың барлық өңірінде де осындай жағдай. Бұл жердің

жергілікті халқы мал шаруашылығымен айналысып, көшіп-коньп өмір сүрген. Казак жерінде төрт түлік мал болса, бұлар үш түлік мал ғана ұстайды, сиыр малын өсіруге климат жағдайы, жем-шөптің кемшілігі мүмкіндік бермейді. Кыста кар өте аз түсіп, тез еріп кетеді, жаңбыр бір жазда бір екі рет кана жауады. Осындай өте қатан табиғат жердің өңірін де өзгертіп, көп жерлер сортаңды, құмды, сазды төбелер мен дөңдер болып қалған. Міне Аллатағаланың жақсылық мейірінен тыс қалған жердің сикы осындай десек, артық айтқандық болмас. Дегенмен 10-15 жылдарда бір рет бұл өңірге құдайдың рақымы түсіп, жаңбыр жауып, жерге жеткілікті ылғал беретін кездері де болады. Сонда бұл өңір адам танымастай құлпырып, көздің жауын алып шыға келеді.

Маңқыстаудың, Үстірт үстінің бәрі теп-тегіс жазық дала деуге де болмайды, бұл жерлерде таулар да жоқ емес. Олар көп те емес және Кавказ, Алатау, Памирлердей болмағанмен терең кияларымен, ұшпаларымен, сай, жықпылдарымен ерекшеленеді. Бұлардың биіктігі 500-1000 метрден аспайды және бір ерекшелігі, бұл таулардың қойнаулары карағай, қайыңсыз. Төскейінен бастау алар өзен дер де жоқ. Бұлардың ең қомақтысы Каспий теңізінің шығыс жағасындағы, Бозашы түбегіне жақын орналасқан Қаратау, Ақтаулар. Нак осылардай болмағанмен, шағын таулар мен биік жалдар да Үстірт үстінде баршылық. Сағыз, Қайнар өзендері бастау алатын Үстірттің шет жағындағы шатқалды да Алатау деп атайды. Бұл шындығына келсек тау емес, үсті тегіс, өте құнарлы, бұлақтар мен құдықтары мол, ел жайлауға қолайлы жер. Жазда шыбын, шіркей дегендер болмайды, мал жазғы бір-екі айда өте жақсы қонданып, семіреді.

Бұл өңірдегі ең үлкен өзен Жем. Бұның да бойы карағайлы, қайыңды болмағанмен жыңғылды, тобылғылы, камысты, кияқты болып келеді.

Дүние жүзіндегі ең терең шұңқыр, Каракия ойпаты да, осы өлкеде, Каспий теңізінің жағасында, Маңқыстаудың ойында.

Үстірт үсті, Маңқыстау түбегінің табиғаты ерте заманда жаман болмаған дейді. Әсіресе кәзіргі су тапшылығынан ол кезде халық зардапты аз шеккен. Жері құнарлы, өзендер де, бұлақтар да мол болған. Кысы жылы келетіндіктен шөп шауып, қора салудың керегі де жоқ екен. Мал өз аяғымен жайылып, шыбын-шіркей, маса, сона дегендерді білмеген. Сондықтан бұл елдің мал басы казак жерінің көп елінен көп болған. Кейіннен табиғаттың өзгеруіне байланысты, жаңбырдың аз жаууынан, бұлақтардың көзі бітіп, өзендер құрғаған. Осыдан болу керек жергілікті халық шыңырау құдық қазып, соның суын пайдаланған. Жазда бұл жерлерде ел аз калып, көбі Жем өзенінен өтіп, одан әрі карай көшіп, жайлауға шыққан.

Бұл өңірде жергілікті халық «айранын ұрттап, қойын құрттап» жайшылық өмір сүріп, күн көру қамын ойлаған. Тарихта да,

естеліктерде де, барлық казак халқы жөнінде, соның ішінде Манкыстау казактары да еш уақытта баска елге шабуыл жасап, біреуге зорлық істеді, біреудің жеріне, еліне көз алартты деп айтылмайды. Ал керісінше, біздің казактың жеріне, байлығына қызығушылар да, шапқыншылар да аз болмаған. Сондықтан өмір бойы осындай дұшпандармен алысып, қайырлы қонысты қорғауда қан төгіп, шыбын жанын пида еткен батыр бабалар, ел азаматтары аз болмаған. Соның айғақтары — осы күнге дейін «қырғын» деп аталатын шейіт болғандардың қауым-мекендері өте көп.

Манкыстау түбегінде, Үстірт үстінде тарих деректеріне, естеліктерге, аңыздарға Караганда, көшпелі халық ертеректе аңшылықты серуен, саяхатшылық, демалуға пайдаланса, екінші жағынан кәсіпке де айналдырған. Әсіресе Айрақты, Оғыланды, Караган, Қаратау, Әмбі, Оңтүстік, Солтүстік Актаулардың баурайларында сыңсыған арқар, киік, қаракүйрық, түлкі, қасқыр, мәлік, некен-саяк барыс пен қаракұлақ, қабандар болған.

Ал Үстірттің үстінде дуадақ, жек, қарабауыр, бұлдырық, балшықшы, суында ку, үйрек, қарабай мен шағала көз тұндыратын дейді. Бұлардың тұқымы кұрып кетпегенмен, бүгінде өте аз.

Кезінде Манкыстаудың табиғи байлығын, географиясын зерттеуші Г. С. Карелин, қазіргі Құланды аралында құлан кездестіргендіктен осы аралды Құланды деп атаған.

Манкыстаудың көп жерінде сексеуіл, теріскен, баялыш, изен, итсигек, сай-салаларында жыңғыл, итмұрын, ши тағы басқа да шөптер өсіп, алуан түрлі жәндіктер мекен етеді екен. Жем бойының шағылдары мен Қаракұм өңіріндегі қояндардың шарлаған іздері көз тұндыратынын соңғы кездерге дейін өз көзімізбен көргенбіз.

Қазір Манкыстау өңірінде, Жем өзенінің оң бетінде, Иманкара, Қойқара дөңдерінің жоғарғы жағында киіктерді қамап ұстауға арналып жасалған арандардың қалдықтары кездеседі.

Осындай кең де, қиын да, табиғаты қатаң жерді пайдаланған, өмір тірлігіне ыңғайлап, қиындығына көнген халықтардың ең соңғысы казактар болғанға ұқсайды. Бірақ бұлар қашан келген, қайдан келген деген сауалға тиянақты жауапты ешкім дөп басып айта алмайды. Жер, су аттарының, қауым, мазарлардың, оларға қойылған құлпытастардың айтуына, жазуына Караганда, казактар сияқты түркі тілдес халықтар немесе мұсылман тектес халықтар болтаны анық. Олар да бұл жерден кетіп үлгерген. Жеті жұрт кеткен қайырымсыз қоныс деп Асанқайғы бабамыздың айтуы бекер емес сияқты.

Манкыстау жеріндегі 362 өулиелердің көбінің аттары казак есімдеріне ұқсамайды, соған Караганда бұлар казактардың алдында өмір сүрген халықтардан қалған деп тұжырымдауға болады.

Тарихтың деректеріне қарасақ, Манкыстау жеріндегі Бекет

әулие Адай руының Мұңал бөлімінен тарайды. Бұдан басқа да бірнеше казак тұқымдарынан шыққан әулиелер бар екені анық. Бекет атаның ата-бабалары Жем өзенінің бойындағы, қазіргі Құлсары өндірісінен 40-50 шақырымдай жоғары Ақмешіт қауымына жерленген дейді. Сол жерден 10-15 шақырымдай төмен ақ бор тауды үңгірлеп жасаған үш бөлмелі Құлшан әулие мазары бар. Мұны да Бекет ата салған деп айтады. Бұдан басқа Бейнеу маңында Бекет ата мешіті тағы бар. Ал өзінің жатқан жері Манкыстауда, Оғыланды тауында Бекет ата мешітінде, бұл жөнінде әңгіме төменде болады.

Осылар сияқты бір-бірінен қашық емес жерлерде тағы да бірнеше әулиелер мазарлары орналасқан. Солардың бірі Жем бойындағы Құлшан әулиенің төменгі жағында 15 шақырымдай жердегі Бақашы деп аталатын әулие. Бұл үлкен мазар ерте заманнан елдің қонысында орналасқан. Аңыздарда Бақашы деген атау бір жалғыз басты кемпірден қалған дейді. Ол кісі бақа жеп күн көргенге ұқсайды. Елдің айтуынша өте зерделі, киелі адам болған. Дүние салғаннан кейін осы жерге жерленіп, қауым «Бақашы» аталып кеткен. Бірақ оның шын атының кім екенін ешкім айта алмайды.

Бұл жерден түстікке қарай 50 шақырымдай жерде Үшқан әулие дейтін қауым бар. Мазар өте үлкен, казактардан да бұрын бұл қауымда жерленгендер болған. Мұндағы құлпытастардың жазуын айыру қиын. Бұлардың биіктігі 3-4 метрден кем емес, көбі құлап қалған.

Құлсары кен орнының оңтүстігінен 40 шақырым, қаракүмннің шетіндегі Қарашүңгіл ескі қауымы да әулие деп аталады. Бұл елдің қыстағына жақын орналасқан. Мұнай, газ іздеушілер бұл жерді көп зерттеген, XIX ғасырдың аяғында мұнай фонтаны атқылаған. Бірақ мұнай көзінің аздығынан жабылып қалған. Дегенмен Қазак мұнай тарихы осы 1899 жылдан, Қарашүңгілден бастау алады деп есеп қылады. Қарашүңгіл зираты көлдің жағасына орналасқан. Соңғы 50 жылдан бері қарай көп өскен, өзгерген. Бір таңқаларлығы көл көп төмендеп, шұңқырға айналған, көл жағасындағы бейіттер су астында қалған.

Манкыстау өлкесіндегі әулие атанатын қауымдар мен мешіттердің бәрін тізбелеп жаза беру мүмкін емес. Бұлардың барлығының да өздерінше ерекше тарихы бар, әрқайсысы өздеріне тән естеліктерге, аңыздарға бай.

Осылардың ішінен Манкыстаудағы Бостан құмының жоталарында орналасқан Масат зиратын еске алуды жөн көрдік. Мұнда ерте заманғы, тіпті оғыздардан бастап, кейінгі түрікмендер мен адай, әлім руларының таңбалары да бар.

Масат мазары, оның мешіті бор тауынан қашалып жасалған. Масат ата біздің жобалауымызша, Түрікмен тайпасының батыры, әулиесі, өте білімді, беделді адам болған. Ел аузында қалған аңыз-

дарға сүйенсек, ол суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін күдірет иесі. Оның жаулары мұнымен бетпе-бет қарсы келе алмаған. Оған жауының қылышы да, найзасы да өтпеген, ерекше жан болған деп дәріптейді. Масаттың жаулары мұны өлтіру үшін неше түрлі айла жасағанмен ештеме шығара алмаған. Содан күндердің күнінде, Масаттың қасиетін білетін бір сатқыннан: «Ол намазға ұйып тұрғанда ғана қылыш өтеді, сонда ғана өлтіруге болады»,— дегенді естіп, Масаттың намаз оқып тұрған шағында сыртынан келіп, қылышпен басын шауып түсірген. Жауының жасаған жауыздығына ашуланған Масат-ата, етегіне түскен басын салып алып, жауынын артынан қуа жөнеледі. Осыған қайғыланған Масат-атанын құлынды биесі де ере шабады. Масаттың жалаң аяғының астындағы кара тас та балқып, оның және құлынды биесінің тобыққа дейін батқан іздері тасқа еніп, осы күнге дейін сайрап жатыр. Қырат басында, кара таста қалған өте ірі жалаң аяқ адамның, жылқы мен құлынның ізін қолдан жасаған деуге бола ма? Осыдан Масат-атанын жөй адам еместігін білуге болады.

Тағы бір естеліктерде Бекет-атанын Арал жағалауындағы Баллы жерінде, Ақтөбе қаласының таяу маңында да мешіттері болған деп айтады. Бұлардың әрқайсысында жылдың әр мезгілінде тұрыпты дейді.

Бекет-ата жасы жерортасынан ауғанша талай рет елге шапқыншылық жасаған жаулармен алысып, ел бостандығын қорғаған. Осымен қатар түрікпен шапқыншыларымен бітімге де келіп, ел тыныштығын сақтауға да көп еңбек сіңірген. Соның бірі талай рет қарсыласып, тірескең түрікпен батыры, кейінде әулие атанған Бекдүрдымен қол алысып, ант берісіп, ел алдында түрікпен мен казактар арасында тыныштық орнатудың туын көтерген, екеуі де ел басшылары ретінде мешіт салдырған. Бекет-ата Маңқыстауда, адай елінде алғашқы дін мектебін ашып, ер балаларды оқытқан. Өзі дінге берілген, софылық жолына түскен.

Бекет-атанын көріпкелдік қасиеті де болған. Түс көріп, тұспалдап, бұлары көбінде дәл келіп онын абыройын көтерген. Әсіресе «қыс қатты болады, қарманындар», «жер қуаң болады, сактаныңдар», «байлық мұрат емес, кедейлік ұят емес», «біріңе бірің қарасындар» деген сияқты қамқорлық өсиеті оның беделін көтерген. Өзі тұрмысты ойлап, мал-мүлік, дүние жинамаған, не болса да соны місе тұтып, «жалаңашпын, ашпын, жоқпын» дегенді құлықтамаған.

Деректерге Қараганда, ол 1814 жылы өліп, Оғыландыға жерленген. (Э. Эверсмен, А. О, Дюгамель. Первые Русские научные исследования Устурта, А. Н. СССР, Москва, Стр. 145.).

Енді осы Оғыланды жөніндегі ел аузында қалған бір естелікке тоқтап өтелік.

Бекет-атанын жасы ұлғайған шағында Маңқыстау адайлары

қалмақтарға қарсы жорық жасап, көп тұтқын, мал олжамен қайтып, тұтқындарды үлестіре келгенде, Бекет-атаға 15 жасар қалмақ қызын сыйға тартады. Бекет-ата одан бас тартып: «Мен қартаң тартқан кезімде қызымнан кіші баланы қорламаймын, бір адамды қанша рет жылатуға болады, қатарына қосындар, менен ұлықсат»,— дейді. Сол кезде оның ағасы Құлжан: «Мен аламын»,— деп жабысқан. Осы қыз екі тума арасына жік салып, Бекет-ата өзінің қызын күйеуімен ертіп, Оғыландыға кетеді. Оғыландының бұлағына үйін тігіп, шағын тебе бауырынан жарып, осы күнгі мешітті тұрғызады. Тебе үстінен қызы мен күйеу баласына орын сызып: «Менімен бірге, еліңнен, жеріңнен бөлініп, елсіз далада маған қара болғандарың үшін менен жоғары жатуға тиіссіндер, мені төменге жерлерсіндер»,— деп өсиет қалдырған.

Осында тұрып жатқанда, бұлақтан жасырынып келіп су ішіп, адамға көрінбей жүрген ақсақ балаға кездескен. Бекет-ата баланы емдеп, аяғының сынығын салып, жартылай жалаңаш баланы қамқорлығына алады. Оны түрікменше оғыланым (қазақша ұлым) деп атап кетеді. Осы атак жердің, таудың географиялық атауына айналған. Оны оқытып, сауатын ашқан.

Бекет-ата қайтыс болғаннан кейін, Оғылан оның атағын шығаруға көп еңбек еткен, ол өлгеннен кейін, қазақтар оны да әулие тұтыпты.

Енді Оғыландының тарихына келсек, мұның өзі бір хикая. Ушқан құс та, жүпірген аң да, бауырынан өнген балаға күймей ме, сондай оқиға ертеректе Жабай деген түрікмен мен оның баласының басынан еткен. Біреулер аңшылықты серуен — қызық үшін жасаса, біреулер күн көріс үшін жасайтыны анық. Ерте кезде Манкыстау өңірін түрікмендер мекендегені мәлім. Соның бірі Маната тауы Каракешуден басталып, күн шығысқа қарай созылып жатқан ақ бор тау. Ол Үстіртке қарай тіркесіп, үсті теп-тегіс Алғидың ала дөңі болса, асты, төменгі жағы, мыңдаған сала, найзағай шоқы, бөктерінде некен-саяк тұщы, ашы бұлақтары бар. Олардың бойы ойдым-ойдым қамыс пен жүзген өскен көгалды болып келеді. Ұзын сілем ақ таулардың асты тегіс я құмды болса, кей жерлерінде аспаннан әкеліп қоя салғандай бөлек-бөлек ақ тау, ақ шекелек маялар, адам қолымен жасалғандай әр түрлі сурет іспетті таңғажайып табиғаттың күдіреті әдемі көрік береді. Солардың бірі — күннің шығысына қарай омырауын көтеріп тұрған ақ тау «Жабайы ұшқан» деп аталады. Бұл Оғыланды тауының маңдай алдында, қозы көштей жерде ғана. Осы жерді малдың жайына қарап, тұрмыс жағдайын күйттеген түрікменнің, өз еңбегімен күнін көрген бір кедейі — Жабай ата-бабасынан бері мекендеп, тәңір берген ырызық деп аталатын арқар, киік, қарақұйрық аулап, күнін көріп, тамақ асыраудың қамын жасайды екен.

Сол Жабай тау жағалап, дабыл қағып, бүркіт ұя салған таудың

бір ұшпасын байқапты. Мұны сыртынан қадағалап жүріп, бүркіт балапаны караканат болды-ау, бүгін-ертен ұшып кетуі мүмкін-ау деген шамада баласымен тау басына келіп, баласын балапанды алуға ұшпадан түсірген. Баласының беліне кырық құлаштай қыл арқанды байлап, мойнына шағын дорбасын асып, білегіне бүлдіргелі таяқ қыстырып жатып:

- Балам корыкпа, тек салбырай бер, аяқты теппелеп, арқанды саумалап, жібере бер, астындағы құзға карама, дәл осы тұстан үнемі нағыз ақиық кыран ұшады. Ол өткенде қасқырға түсіп, опат болатын түйғынның ұяластары болар. Осы балапан мен көктүйғынды өзіне енші етемін, кызығын көресін. Балапанның ұшар кезі, саған кайран жасап көне де қоймас. Канатын кайыр да, басын жоғары каратып, дорбана сал да аузын бүре байла. Енесі саған шабуыл жасаса, колындағы таяқпен бастан, я топшысынан соғу дұрыс болады. Мен де мылтықпен жаскаймын. Жолын болсын,— деп, жазған әке жалғыз баласын бетінен бір сүйіп, саумалап, ұшпаға түсіре бастады.

Әуелі канша кызык көрінгенмен, ұшла бауырында салбырап бара жаткан баланың жүрегі айнып, басы айнала бастады. Колы да дірілдеді.

Кауіпті жағдайды сезген кыран ұясынан ұшып шығып, шанқылдап, бүкіл тау бауырын басына көтерді. Бала бүркітке қарсы каруын даярлады. Бүркіт биіктей ұшып, балаға карай шүйілгенде, бала таяқтың бүлдіргісін колына кигізіп, келсең, кел дегендей бір шошайып тұрған кіндік тастың үстіне аяғын басып, ұруға оңтайлана бергенде, жоғарыда әкесінің мылтығы тарс етті. Бала ұяға жетті де, ақ мамық үні түсіп, кара канат бола бастаған үш балапан жаткан кіндік таска аяк басты. Балапандар шанқылдап, жат жанға карсыласып, канаттарын сабалап, тырнактары сойдиып, шабуылға шықты. Бірақ колындағы таяғымен жаскай, мөлдір кезі от шашып, айбат шеккен біреуіне тап беріп жабысты да, канатын кайырып, дорбаға тықты. Басын жоғары каратып, дорбадан басын шығарды да, дорбаның аузын жиырып байлады. Содан кейін арқанды қатты-қатты сілкіп, бар дауысымен айкайлап, әкесіне белгі берді. Тарт деп айкай салды.

Екі кісі бойындай жоғарылай бергенде, тастың кыры қажаған арқанның бір тіні, одан кейін екінші тіні үзілді де, бала сырғанай, құлдырай жөнелді. Шолтан етіп үзілген арқан әкесін шалкасынан түсірді. Бакыра тұрған әке мандайын сокқылап, сакалын жұлып канша айкайласа да, баладан еш дыбыс болмады. Дүние айналып бара жаткандай теңселіп, біраз жүріп, арғымағына отырды. Құйғытып үйіне келді. Үйінде өзінен баска ешкім жоқ еді, әйелі қайтыс болып, баласымен екеуі гана тұратын.

Жабай неде болса, бір тұңғыық ой түбіне кетті де, өзінше оны дұрыс деп тапты. Лашығына еніп, намазын оқып, таза киімдерін

киіп, жайнамазын бүктеп, аттын қанжығасына байлады. Теңселіп үйді бір айналып шықты да, отынға жинаған баялышты үйдің іргесіне үйді, шакпағын қолына алып, майлақыланып қалған ескі күпінің астарын жыртып, мактасын алып түтіп, оған от берді. Үйдің оң жағында тұғырда отырған Көктүйғынның томағасын алып, кош деп айтпастан босатып қоя берді. Ол жоғары көтеріліп барып, үйге қайта оралды. Жанып жатқан үйді үстінен шыр айналып кетпей қойды. От көтеріле бергенде, үй сыртында жатқан құмай тазысы шекесінен тұра қалып, көкке мойнын созып, зарлана ұлыды. Арғымағы кісінеп, арқырап қоя берді. Жабай олардың біріне де көңіл бөлмей, көзінен жасы моншақтап, басы зенгіп, ойында тек қана «Ендігі өмірді баламның артынан барып, о дүниеден бір көрермін» деумен болды.

Қу баялыш лезде от алып, үйді жалын қоршай жөнелді. Жабай қаруын асынып, атқа қонды, тазысын жетекке алды, аттың барлық шабысымен баласы ұшқан шынға қарай ұшырта жөнелді. Көтерілген отты көрген ауыл адамдары үйді құтқару әрекетіне кіріскенде, Жабай ұзап кеткен болатын. Сақалын жуған көз жасы оған ешнәрсені де ойлатпады. Жүрек қабынып, қасірет отына өртенді. Екі сөзінің бірі: «Жалғызым менің, ажалына ортақ болған мен бейбақ сенен қалып, қандай өмір сүрмекпін, қасіреттің пырағына мініп, саған тез жетейін»,— дегенді қайталаумен ұшпаға бар пәрменімен ат қойды.

Арғымақ шынғырып, аспанға атылды, ойкастай айналып кетті. Жабай аттың көзін байлап, қайта үмтылғанда, ат қарсылық жасамады. Шың бауырында үлпілдек сеңсең кара бөрік, жұтынған кара арғымақ, оның артында қылғына сүйретілген тазы қалқып бара жатты.

Міне ұрпақ қасіреті, әкенің балаға деген сүйіспеншілігі, оның үстіне түрікмен халқының мәрттігі, Жабайдың көз жұмып осындай шешімге келуіне өкеліп соқтырды. Жергілікті халық осы күнге дейін Жабайдың мұндай шешімге келуін бұрыс деп айтпайды, керісінше, мұның қайғысына ортақ болғандай, бұған бас иіп, мұны да әулиелік деп есептейді.

Қапсағай тас үстіне құлап келе жатқан атты адамды көргенде, баланың есі шығып, шынғырып жіберді. Сол бойда гүрс еткен денелердің, сынған сүйектердің дыбысы естілді. Бәрі де бітті. Бала атын, сұлап өліп жатқан әкесі мен тазысын танып, есі шықты. Арқан үзілгенмен, қапсағай бауырмен сырғанай домалаған бала өркенерге бір соқтығып, қармануға мүмкіндік тапқан еді. Ең соңғы бес-алты қадам қалғанда, қатты домалап түскен, біраз уақыт талықсып, есін жиғанда, бір аяғының сынғанын білді. Еттері жыртылып, қан судай аққан.

Бала қанша қайғырып, қан жұтқанмен, опат болған әкесінің, арғымағының, тазысының енді қайтып келмейтінін түсінді. Он бес

шакырымдай Оғыланды тауына неше күн жүріп жеткенін білмейді, тауға жетіп, оның бұлағынан су ішіп, жуынып жаны қалады. Жаралы баланын тау манындағы ағайындарына жетуге еш мүмкіншілігі болмайды.

Оның үстіне, жалғыз, жаралы баланын кайғысына қырсық жалғасып, бұл өңірді мекендеген түрікмендер мен казактардың арасында алауыздық туып, түрікмендер бұл өңірден ығысып, коньыс аударған. Сонымен жаралы бала ақи-таки адасып, жалғыз калып, елсізде жартылай жабайыланып, Оғыланды тауын мекендепті. «Құдай баккан коңыр тоқты» дегендей, бұлаққа суға келген аркар мен киік, қарақұйрыққа аяқ тұзақ құрып, ұстауды үйреніпті. Адамды көрсе жасырынып, тіршілік етіпті. «Өлмеске өлі балық жолығып», бір күндерде Оғыланды бұлағына бір әйел, екі еркектен құралған казак кеші келіп, орналасады. Бұлар жоғарыда айтқандай Бекет-ата, оның қызы және күйеу баласы болады.

Міне, Бекет-ата жөніндегі ел аузында калған көп естеліктердің бірі осындай.

Жем өзенін, оның төменгі сағасына орналасқан ауданды жергілікті халық Кең Жылыой деп атайды. Бұларды көбірек еске алуымыздың себебі, бұл жер осы өңірде өмір сүрген ел өте қадірлейтін, халыққа ырыс, байлық әкелген құтты коньыс болып саналады. Бұлар жөнінде коссаларда, жырларда, ақындар мен әншілердің аузынан кетпеген әндер, күйлер, көптеген тарих тағылымдары жатыр.

Ойыл кайда, Жем кайда, Сағыз кайда,
Жүйрік ат, өткір қылыш жанға пайда...

немесе:

Орынбор, Тұз төбенің тұзын көрсең,
Жылыойдың таң каласын қызын көрсең...

деп айтылатын әндер ғасырлар бойы айтылып, ел арасында осы күнге дейін сакталып келе жатканынын өзі жайдан жай емес. Құрманғазының «Төремұрат» атты күйі де осы Жылыой өңірінде, Жем бойында дүниеге келген.

Егер өткен аңыздар мен үлкендердің айтып кеткен естеліктеріне көз жіберсек, адайлар Кіші Жүздің басқа рулары сиякты ерте заманда Алтай, Алатау аймактарын мекендеген екен дейді. Қай мезгілде екені белгісіз, адайдың Құдайке және Келімберді ауылдары бір дариядан (Шу өзені деп айтады) мұз үстімен өтіп жатқанда, Құдайкенің кеші, үй ішімен мұз астына кетіп, тек өзі гана аман калыпты-мыс. Құдайке сол кезде біраз жасқа келіп калған болса керек, інісі Келімбердінін үйінде тұрады. Келімбердінің өйелінін

айтуымен Құдайкеге жау елінен қолға түскен бір қызды алып береді. Сол кісіден екі бала — Тәзіке, Косай туады. Осылар мен Келімбердінің алты баласын қосып, адайлар: «Сегіз арыспыз»,— дейді.

Адайдың Құдайке мен Келімберді тұқымдары батыс аймағына XVII ғасырдың басына таман келген екен дейді, адай шежіресін осылардан бастайды. Ал бұдан бұрынғы аталарын айтпайды. Сонда адай Құдайке мен Келімбердінің әкесі ме? Егер осылай болса, бұл тіпті берідегі аталар. Ал кейбір деректерге қарасак, адайдың кейбір тұқымдары — Жеменей, Бәйімбет, тағы басқаларының аттарымен аталатын жер аттары Алтай өңірінің арғы жағында да бар. Сондықтан біздің жобалауымызша Адай атамыздың ертеректе болуы анық, бірақ бұл Құдайке мен Келімбердінің туган әкесі болуы мүмкін емес. Бірақ ол кезде руға бөлінбеген болуы мүмкін, ал руға бөліне бастағанда ру басын арғы аталарының аттарымен атаған сияқты. Егер шежірені Құдайке мен Келімбердіден бастасак, барлығы 16-17 ата ғана болады. Сонда оның арғы жағы қайда қалады?..

Ал, қазақтың Үйсін, Қаңлы, Жалайыр, Найман, Қыпшак, Қоңырат тағы басқалары ертедегі тайпалар. Бұлардың балалары болып есептеліп, шежіреде көрсетіліп жүрген қазіргі рулар тіпті берідегілер. Осыған Қарағанда Албан, Суан, Дулат, Шапырашты тағы басқаларының арғы аталары — Үйсін екені анық. Бірақ туган әкесі дегеніміз тарих есебіне сай келмейді.

Жоғарыда айтылғандай, бір кезде казак жеріне жау келіп қуғыншылық болғанда Кіші Жүз рулары, соның ішінде онекі ата Байұлы Алатау өңірінен Сырдария бойын жағалап, арал теңізінің солтүстік бетімен батысқа беттеген. Мұны «Сауран айналған кездер» дейді.

Бұл жөнінде тағы бір аңызда, он екі ата Байұлының бір тармағы Жаппас Арал мен Ырғыз маңында дүниеден өткен дейді. Жаппас дәулетті болған екен. Жастау кезінде қайтыс болғанға ұқсайды. Ол кісінің жастай жесір қалған бәйбішесі Алтын шешеміз төркіндерін сағалап, сол жерде қалып қойған. Онымен бірге Жаппас тұқымдарының көпшілігі осы манда қалған. Азғантай бөлігі батысқа беттеп, бір қатары Астрахань маңына дейін барған. Кейбір қағаз бетіне түсіп жүрген «шежірелерде» он екі ата Байұлын он үш ата деп, оған Алтынды қосады. Бұл дұрыс емес, он үш ата Байұлы болған емес. Бірақ Алтыннан да ұрпақтар болған, олардың да Алтын деп аталуы мүмкін.

Алтын шешеміз жөнінде мұнан басқа да әр түрлі аңыздар баршылық. Тарих та мұны жоққа шығармайды.

Он екі ата Байұлы рулары Ырғыз, Ор, Жем, Сағыз, Ойыл өзендері бойында, Үстірттің солтүстігінде қалмақтармен соғысып, ата мекенін жаудан босату жолында айқас салған. Бұны да тарих

деректері анықтайды. Осы жерлер үшін күрескен, кан төккен ерлер мен батырлар аттары осы күнге дейін ел аузында, тарихта өздерінің қадірлі орындарын алуда.

Он екі ата Байұлы рулары, онын ішінде адайдың Кұдайке балаларының бір катары Жайық бетіне, одан әрі Еділ жағасына дейін барған. Олардың тұқымдары осы күнде Астрахань, Саратов, Волгоград, Орынбор мандарында баршылық. Көпшілік адайлар Жем, Сағыз, Қайнар, Ойыл өзендерінің бойын, Сам аймағын, Үстірттің терістік бетін мекен еткен.

Ел қорғаған батырлардың есімімен аталатын мекендердің бірі — Жем бойының сол жақ бетіндегі Кұлшан Әулие. Сол тұстан 20 шақырымдай жерде, дөңнің басында, бұлақ ағып жатқан жерді Есекжал деп атайды. Есек батыр адайдың Косай ұрпағынан, Алтай жағынан ойысканнан кейін, осы жерді қоныстанған. Бұл кісінің батырлығын сипаттайтын неше түрлі аңыздар ел арасында ертегі сияқты айтылып жүреді. Ол «жезтырнакпен», «тау тайлакпен» алыскан деп айтады.

Екінші бір жер — Жем өзенінің он жақ бетінде, Құлсарыдан 50 шақырымдай терістікте, Мақат өндірісінің оңтүстігінде орналасқан Бек-Бике өндіріс орны. Қосайдың Тіней тармағынан шыққан Тәңірберген батыр осы жерді мекен еткен. Ол бір соғыста қалмақтардан қолға түскен бір сұлуды «ақ биенін сүтіне жуып, некелесіп, атын Бек-Бике қойған екен» дейді. Ол жер қазір Бек-Бике елді мекені болып қанат жайған.

Дегенмен, жоғарыда айтылған жерлерде адайлар қанша тұрғаны белгісіз. Мал-жаны өскен олар қоныс іздеп Үстірт үстімен Манкыстау түбегіне қарай бет алады. Ол кезде бұл жерде түрікмендердің Егдір, Шәудір, Бозашы, Абдал тағы басқа тайпалары тұрғанын тарих растайды. Осылармен адайлар көршілес тұрады, кейіннен бұлардың арасынан жанжал шығып, жер, су таршылығынан көптеген түрікмендер түстікке, қазіргі Қара-Бұғаздан әрі, кейбір тайпалары Ставрополь өтіп кетеді.

Ел арасында, аңыздарда айтылып жүргендей: «Адайлар түрікмендерді қонысынан қуып шығып, жерін тартып алыпты» деген шындыққа үйлесінкіремейді. Әрине, бұл екі ел арасында келіспеушілік болған. Көп түрікмен тайпалары өздері кеткен, бір катары кейін ХІХ ғасырдың аяғына дейін теңіз жағасын қоныстанып, қазақтармен көршілес тұрған.

Шындығында, түрікмендер мен қазақтарды араздастырып, біріне бірін айдап салып, ел араздығын қоздырып отырған Хиуа хандығының саясаты. Бір кездерде түрікмендер де, адайлар да Хиуа хандығына тәуелді болып, салық төлеп отырған. Екі елдің басын қоспау, біріктірмеу үшін жасаған саясат түрікмендерге де, адайларға да онай тимеген, көп қиыншылыққа, жоқшылыққа, қырғынға ұшыратқан.

~~Осы екі ел арасындағы достықты дәлелдейтін мысалдардың~~

бірі — халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың арғы атасы Хожаназар жөнінде айтып кетсек артық болмайды. Хожаназар өзі бай, өзі батыр, Манкыстауды, теңіз жағасын, қазіргі Форт-Шевченко маңын жайлап, қыстаған түрікмен байы — Әжнияз-Бек дегенмен дос болған. Бұлардың ұрпақтарының достығы бес атаға дейін жалғасқан дейді.

Әжнияз-Бек өзінің досы, тамыры Хожаназарға Каратаудың оңтүстік бетіндегі, қазіргі Оңды маңын жайлауға, қыстауға бөліп береді. Сол жер осы күнге дейін Хожаназардың әулеттерінің тұрағы. Бір жылы Хожаназар қыстаудан ертерек көшіп, баласы Тағанды жылқымен досының ауылын қалдыра тұрады.

Тағанның сол кезде айттырып қойған қалыңдығы Сырым батырдың атасы Шоланның қызы екен. Бірақ Таған, Әжнияз-Бектің сұлу қызымен көңіл қосып, қызды алып қашады. Қыз өте сұлу, қажырлы, қайратты болған. Бір аңызда: жол бойында тас арасына кептеліп қалған бір еркек қойды көріп, Таған ат үстінен көтеріп алайын десе, шамасы келмейді, сонда қыз ат үстінен қойды өзі көтеріп алады. Бұл қыздан бес ұл туады. Ел оларды «Бес қалмақ» деп атап кеткен дейді. Бәрі де қарулы, батыр болады. Қыздың аты Сұқсұр екен. Бұл қалмақша сұлу деген сөз. Неге түрікмен қызының атын қалмақша қойғаны белгісіз. Күзге қарай Хожаназар, Әжнияз-Бекке елші жіберіп, кешірім сұрап: «Не айтса да көнемін, шешімін айтсын», — дейді. Әжнияз-Бек: «Қызым мен күйеуімді жіберсін, өзім тойын жасап, ұзатамын», — дейді. Бек сөзінде тұрып, қызын 100 қарамен ұзатыпты. Сонымен Хожаназар Шоланның қызын да келін ғып түсіріп, екі келінінің тойын бірге жасапты.

Әжнияз-Бек өлгеннен кейін, баласы Жәналы-Бек жарлы болады. Үйленуге, қалыңмал төлеуге малы болмайды. Жәналы-Бек шешесінің ақылымен әкесінің досы Хожаназардан көмек сұрайды. Ол 40 еркек қой, 40 өре киіз беріп, сауынға түйе береді. Қалыңмалды да төлейді.

Міне, түрікмендер мен қазақтардың достығының бір көрінісі, ел арасында осылай дәріптеледі.

Бұл өңірде өмір сүрген тайпалардың қайсысы болса да өздерінің әдет-ғұрпы мен салт-санасын, өнер шеберлігін бейнелеп, айқындайтын тарихи ескерткіштерін қалдырып кеткен. Сол көне мұралар мен тарихи деректерге көз жіберсек, Манкыстау өңірінде бірқатар елдер мен тайпалардың өмір сүргендігіне көз жеткіземіз.

Қазақ жерінен Днепрге дейінгі ұлан байтақ территорияны қоныс еткен сақтар, соңғы кезде түрік аталып төрт түлік мал бағып, сол малдың етімен, жүнімен, сүтімен күн көрген. Тарихта бұлар да өздерінің мәдени іздерін қалдырды.

Тарихтың арғы түкпіріне бармай-ақ ата-бабаларымыз мекендеп, өніп-өсіп, өмір сүрген қазіргі қазақ жерінің өзі — өткен тарихи деректерімен, ерлік пен батырлықтарымен, жылдары

ан түрлі ескерткіштерімен, естеліктерімен құнды екені белгілі. Ал Манкыстау өлкесі мұндай бай мұраға толы деп айтуға болады. Соңғы кездерде басылымдарда, газет, журналдарда жазылып жүргеніндей, Казакстан аймағында жиырма мыннан астам тарихи, мәдени ескерткіштер тіркеліпті десек, соның жартысынан астамы (57 проценті) осы Манкыстау өңірінде.

Халықтың іскерлік, шеберлік өнерінің ең бір таңғажайып түрлері осы Манкыстау өңірінде қалыпта десек, өтірікші бола қоймаспыз. Тастан тұрғызылған сәулетшілік ғимараттар, ағаштан, алтын, күмістен, темірден жасалған жиһаздар, зергерлік бұйымдар, өрмек тоқу, ши орау, киіз басу өнерінің айырықша түрлері де осы жерден кездеседі.

Зорлық пен қорлықтың, жоқтық пен қуғыншылықтың дәмін адай еліндей ешкім басынан кешірмегені анық. 1930 жылдардағы тәркілеуден, 1931 жылғы көтерілістің зардабынан, 1932-1933 жылдардағы ашаршылықтан кейін де, ел ішінде асыл киімдер, алтын, күміс тағы басқа қымбат бұйымдардың аз да болса қалған жұқанасы бар екеніне таң қалмасқа болмайды. Мұны тек қана соңғы кезде көре бастадық. Әсіресе әйелдердің киетін, тағатын асыл бұйымдары — өңіржиек, сырғалар, жүзіктер, сакиналар, білезіктер, шашбаулардың неше түрлі әдемілерін, бірен-саран деңмент белбеулерді еліміз тәуелсіздік алғанша көрсетіп киіп, таға алмағанын, зардап шеккен халықтың қорқа соқтап, қымтырылып, «тағы не болып кетер екен» деп аландағанынан деп білуге болады. Бірінші рет неше түрлі әйелдерге арналған қымбат бұйымдарды өз көзімізбен 1993 жылы Кашаған жыраудың тойында, 1995 жылы Тобанияздың 120 жылдық мерекесінде ғана көрдік десек, өтірік емес. Бұл тойлардағы тігілген киіз үйлердің тарихы, жасалуы, оның ішіндегі жасауы мен жабдығы өз алдына. Мұның бір айғағы 1993 жылы өткен ел жиынында күллі республика халқын таң қалдырған Манкыстаудан әкеліп тігілген киіз үйлер. Мұны әкелген Форт-Шевченко қаласының тұрғыны Бозжанұлы Бакыт деген азамат. Өкімет басшылары: «Сол киіз үйді астанаға қалдырыңыз, шет жерден келген қонақтарға көрсетіп мақтан етейік» дегенде: «Шаңырағымды тастап кету ел салтына, дәстүріне жатпайды. Керек болса астанаға лайық үй жасап беруге болады», - деген Бакыт уәдесінде тұрып, 1993 жылдың қазан айында сол бұрынғы үйінен артық болмаса кем емес, екі киіз үй жасап, өкімет басшыларына табыс еткен. Ол үйлерді ендігі жерде астанадан тамашалауға толық мүмкіндік бар.

Осының бір жалғасы — 1960 жылдары Түрікменстаннан көшіп келіп, Алматы облысына қоныстанған бұрынғы Манкыстау қазақтарының ұлттық киім киюі, киіз үйлерді жабдықтау өзгешеліктері айырықша болғаны белгілі. Манкыстау елінде киіз үйге үлкен мән берген. Оның сүйегін - кереге, уық, шаңырақ, босаға, мандайша тағы басқаларын Хиуа, Хорезм жерінен әкелген. Ол жерлердің

ағаштары үй жасауға өте сапалы деп саналған. Ал, үйдің ішкі жиһаздарын, басынан аяғына дейін өздері жасайды. Бұлардың көпшілігі мал жүнінен иіріліп, тоқылып жасалады. Мысалы басқұр — жалпақтығы 20-30 сантиметрдей, ұзындығы 6-8 канат үйдің керегесінің басын коршап байлауға жетеді. Бұл түрлі түсті, әсіресе қызыл, жасыл, сары бояулармен боялған жіптерден әшекейленіп тоқылады. Осы күні басқұрдың әр жеріне балаларының, немерелерінің аттарын жазып тоқитын болыпты. Уықтардың сыртынан жүргізілетін бірнеше құрлар болады. Бұлардың жалпақтығы 15-20 сантиметрдей, ұзындығы әр түрлі, үйдің сәнін келтіруге жасалған. Шаңырақтан, уықтардан, темен түсіріп байлайтын өдемі жүн жіптерден тоқылған жінішке желбаулар болады. Міне, осылармен үйдің ішін әшекейлегенде үй іші жарқырап кетеді. Бұдан басқа да тек киіз үйге арналған түрлі-түрлі жиһаздар бар. Бәрін түгел айтып шығу өте қиын. Киіз үйдің керегесі қызыл қоңыр бояумен боялады. Торкөз керегенің көзінің кендігі 10-15 сантиметрден артық болмайды. Әрбір кереге бір канат деп аталады, алты канат үйде алты кереге, сегіз канат үйде — сегіз. Кереге жиналғанда оның басын біріктіріп байлайтын, тоқыма жінішке құр болады. Киіз үйдің уықтарының ұзындығы, үйдің канатына байланысты, бұл да қызыл күрең бояумен сырланады. Уық бау да өдемі жүннен иірілген жіптен істеледі. Үйдің шаңырағы өте қатты ағаштан істеледі. Шаңырақ қоңыр бояумен боялады.

Киіз үйдің сәнін келтіретін — ши. Ши қызыл, жасыл, сары бояулармен боялған жүнмен оралады. Оралу мәні шиге салатын әшекейге байланысты, суреттер түрлі-түрлі болады. Қошқар мүйізді, терт бұрышты, дөңгелек әшекейлер салынады. Шидің ұзындығы екі канат керегемен тең болады. «Шым ораулы болмаса, шидің сені келмейді» деген Молдабайдың әні шидің әдемілігіне арнап шығарылған ғой.

Босаға, табалдырық, мандайша, сықырлауықтар да өте өдемі сырлармен әшекейленеді.

Кешегі жаутершілік кезеңі мен ел қозғалып, шет жерлерге қоныс аударып бастаған уақыттарда мұндай ауыр үйлерді алып жүру өте қиын болды. Көп отбасылары үйлерін жеңілдетті. Торкөз керегеден, екі жел көз жасауға болады, сонда оның көзі торкөзден екі есе үлкен, салмағы тура жартысына кемиді.

Қазақтың әдет-ғұрпында киіз үйді тіккенде, шаңырақты бақанмен тек қана ер адам көтеру керек. Бұл біріншіден шаңырақтың ауырлығы әйелге көтеруге қиындау болса, екіншіден казак әдетінде шаңырақ иесі, үй қожасы ер адам деп есептеліп, шаңырақ көтеру рәсімін ер адам жасау қағидасы өте қатты сақталады.

Осыған байланысты біздің елде болған бір жағдайды айта кету артық болайды. Ауыл бір жерге келіп қонып, үй тігуге кіріскенде, ауылда бір жасы үлкен ер адамнан басқа ешкім болмаған. Келіндері:

«Аға-еке шанырақ көтеріп жібермесеніз болмас, ауылда сізден баска ешкім болмай тұр», - десе, ол кісі келіседі. Шал адам ак дамбал, ак көйлекпен (елде үлкен кісілер, үйде отырғанда осылай киінеді, шалбарсыз) шанырақты көтергенде, дамбалының бауы үзіліп кетіп, дамбалы аяғына түсіп кетіпті. Келіндері «ойбай көтек» деп сырт айналып кете бастайды. Сонда әлгі ағамыз (атын айтудың қажеті жоқ болар), інісінің атын айтып: «Мен оның шанырағын ортасына түсіретін жағдайым жоқ, ол ырымға жаман, келіндер уықтарыңды шаншындар», - деп айқайлап шақырып алыпты. Содан үй тігіліп, жұмыс жайғасыпты. «Шанырағын ортасына түссін» деген қарғыс тектен тек болмаса керек.

Киіз үйдің қадірін кетірген бір жағдайды еске алмауға болмайды. Жетпісінші жылдардың ішінде, шет ел туристері (қыдырымпаздары) үшін таудағы Медеу стадионының қасынан он бес шамалы киіз үй тігіліп, қонақтарды бір-екі күнге сол үйлерде сыйлап, қаржы табу қамын жасағанын білеміз. Бірақ оларды киіз үй деп айтуға болмайды, үш канат күрке, ел күлерлік нәрсе. Үй іші де, сыртқы көрінісі де өте жұпыны. Бұл тек қазақты күлкі етудің бір жолы десек өтірік болмайды. Сондықтан да болар, ондай «қонақ жайлылықтың» өмірі қысқа болды, кейіннен жабылды. Осыны басқарып жүрген сол кездегі басшылардың біреуіне: «Бұларын қалай, қазақты мазақ етудің бұдан басқа жолын таппадыңдар ма?» - деп, «өзің білме, білгеннің тілін алма» дегендей ештеме көрмеген, қазақтың ескі әдетінен мақұрым мәңгүртке тап болғанымызға іштей күйінгенбіз.

«Қазақта мәдениет жоқ, көшпенді, бүгін мұнда, ертең анда» деген сөз қазақтарды кемітудің бір белгісі. Қазақтар мал бағып, сол малдың өнімімен күн көрген. Сондықтан бір жерде отыра беруге жемшөптің тапшылығынан мүмкіншілігі бола бермеген. Олар қыстайтын жерінің отын жазда пайдаланбаған, жазда жайлауға шыққан. Терістік беттегі қазақтар қыстайтын жерлерінде тастан үй тұрғызып, сонда қыстаған да, жазда киіз үймен жайлауға шыққан. Ал Манкыстау қазақтары қыстау салмаған, қысы-жазы киіз үймен күнелткен. Себебі Манкыстау ойы қыста өте жылы, қар аз түседі, шөп шаппайды, мал аяғымен жайылған. Көшкен қазақтар азап шеккен, қиындық көрген деу қате түсінік. Көшкен елдің өзіне ылайық қызығы да болған. Ақсақалдар кеш бастап, ауылдың қонатын жерлерін даярлайтын болса, жас жігіттер, қыздар атпен бөлек, көштен өте алысқа кетпей бірге жүрген. Ал әйелдер болса түйенің үстін отыруға ыңғайлап үлкейтіп, оны текеметпен қоршап, емшектегі баласы болса, бесігін түбектеп түйенің үстінде ұстайды. Бесік баланың өнебойы құрғақ болуын сақтайды, ал 3-5 жастағы балаларын түйенің жанына кебеже байлап, соның ішіне отырғызады. Ол әрі жылы, әрі қауіпсіз. Түйенің жанына кебеже байлау, түйенің адам отыратын жерін кеңітеді. Бір түйенің үстіне 2-3 баласымен бір әйел отыруға мүмкіндік болады.

Қазақтардың өздеріне лайық сәнділігі, жақсы, қымбат киім кию мәнері ертеден бар қасиет. Әйелдер ұзын көйлек, көзекей, қамзол киіп, жаулық тартады. Қыздар бүрмелі көйлек, қамзол, басына дөңгелек, үстіне үкі таққан, биік емес, бас киім киеді. Қазіргі өте биік, сәуКелені қазақтың қыздары тек күйеуге шығарда, барған жерінде киеді. Қыз күнінде сәукеле киюге болмайды. Қазақта тағы бір жақсы әдет, қыздар қызыл орамал, шарқат тартады. Қызыл орамал тарту оның қыз екенін анықтайды. Қыз өз үйінде отырып, ақ орамал салмайды. Ақ орамал тарту тек қана келіндерге, жас әйелдерге арналған. Тіпті бір жағдайлармен өз үйіне қайтып келген қыз да қызыл орамал тартпайды, сол ақ орамалмен жүреді. Қазақта өлең бар: «Басыннан қызыл шарқат ауган күні, санынды бір соғарсың күндер-ау деп» деген осыдан шыққан болар. Қызыл орамал кетті, ол енді қыз деп есептелмейді.

Жас келіншектер мен қыздар, әсіресе жаз шыға, көктем келе гүл-гүл жайнап, құлпыра түседі. Жібек мінезді, паң жүрісті, шашбау сылдырлап, алтын сырға жарқылдап, көк сәуір мәсі, барлық жібін күмістеп өткізген кебісінің козы құмалағындай коңыраулары күмбірлеп, тұла бойы, қолы толған моншақ, қозғалса сылдырлайды, құлақтағы сырғалар, немесе аяқтағы шоңқайма етік ерекше сән береді. Міне қазақ қыздарының, жас әйелдерінің көркі осындай болған. Бірақ осы күнде бұған біреу сенсе, біреу иланбауы да мүмкін.

Қазақ қызды өте қатты сыйлаған, сонымен бірге оларға өте қатаң қараған. «Қызға қырық үйден тыйым» деген де осыдан. Қыздарды жас күнінен айттырып қоюды, әйелді қорлау деп есептеуге болмайды. Ол отбасының берік болуының басты шарты. Қызды жастай ұзатудың бір жақсылығы албырттықтан кететін қателіктен сақтандырады, ары таза болады. «Қыз он беске келгенде, шашынан көп жаласы» дегеннен сақтайды. Екіншіден жастай ана болу, мейірімді болудың бірден-бір жолы, жас келін келген жерінде қадірлі болады.

Жас келінге түсетін жүктің де аз болмайтынын ескерген жөн. Қазақта мама, папа деген болмаған. Келін күйеуінің әкесін — ата, шешесін — ене, ата, енесінен үлкен туыстарын да ата, ене дейді. Күйеуінің ағасын аға-еке, немесе аға, інісіне, ағасының әйелдері абысындарына лайықты қосымша ат қояды. Өзі келмей тұрғанда туган ағаларының сәбилерінің де аты аталмайды. Жас келін ерте тұрып, түндік ашып, жай жатып түндік жапқан. Үй шаруасының басқа да жұмыстарын жасаған. Бірінші сәбилі болғаннан кейін ғана бұл жұмыстардың көбінен босатылады. Бұдан келіннің тек қана абыройы өсіп, ауыл ішінде қадірі артады. Келін күйеуінен үлкендерге сәлем ету қағидасын мықты ұстауға міндетті. Сәлем беру — тізесін бүгіп иілу. Оған көп жаса, бақытты бол деген бата алу үлкен құрмет. Келін күйеуінің, әкесінің, ағаларының қолын алып аман-

даспайды, тек сәлем етумен шектеледі. Жас келіннің ең басты қасиеті абысын-ажынмен тату болу. Бұлар біреуінің баласын бірі алып, мәңгілік тату-тәтті өмір сүруге байланыстырады. Казак әйелдерінің қонақ сыйлау қасиеті де ең басты қағида. «Қонақ өз несібесін өзімен бірге ала келеді» немесе «келер жері кең болсын» деп, қонақтан барын аямайтын әйелдің аты бүкіл елге жайылған.

«Қазак қызды, әйелді сыйламаған, оны малға сатқан» деген қате, жетпей айтқан қызыл империяның шығарған, қазакка жапқан жаласы. Қызға берген қалыңмалдан, қыз ұзатқанда берілетін еншісі, жасауы одан бірнеше рет асып түсіп отырған. Бұрын қыз, бір жылдан кейін әкесінің, әкесі болмаса, ағасының үйіне төркіндеп келу әдеті болған. Төркіндеп келген қыздан ештеме аямаған, сұрағанын берген, сұрамаса да қыздың қолын бос қайырмаған. Егер ол баласы мен жиенді ертіп келсе, бұл марапат бәрінен де асып түскен. Жиен нағашысына не жасап, еркелесе де ерікті болған. «Жиенге қол жұмсағанның, қолы қалтырауық болады» деген мақал бар.

Қазакта қызға қол жұмсау деген болмаған. Қызды сыйлап, үйде жоғары отырғызып, бұлар әзірше, уақытша қонақ деп есептеген. Қазак қыздары туған туыстарымен жылқы бағуға, аңға шығуға, тіптен жауға аттануға да барған. Атақты ел басқарған бәйбішелер, әнші, домбырашы, жыраулар да, он бармағынан өнер төгілген шеберлер де болған.

Бұл айтқанымыз қазак қыздары жөніндегі біз білетін азғантай ғана деректер. Ал, ер адамдарының киген киімдері, ер-тұрмандары, олардың үлкенді сыйлау, кішіге ілтипат, патриоттық қасиеттері өз алдына. Қазактардың бәрі бай болыпты, кимегенді киіп, ішпегенді ішіпті десек жалғандық болады. Жарлылары да, кедейлері де болған. Бәрі бірдей жақсы, қымбат киім киіпті деген де шындыққа үйлеспейді. Дегенмен қымбат киімнен малын аямаған. Естеліктерде бір ақынның айтқанына көңіл бөлсек, ол: «Бір мырзамның белінде 100 жылқының құны деңмент бар» дейді. Деңмент белбеу алтын, күміспен, асыл тастармен әптелген өте қымбат дүние. Ер-тұрман, жүген, нокта, жона тағы басқалары да осындай болған.

Жас жігіттердің бір көрінісін былай деп суреттеуге болады: балағы жырма, қошқар мүйізделген мақпал шалбар, қызыл немесе көк мақпал, мәңдала бешпент, қама бөрік, аяғында көксәуір етік, белінде түрме немесе деңмент белбеу. Күмістеген ер-тұрман, оның ішінде көксәуір жона. Бұлар да көзір, қазак өмірінде келмеске кеткен қиялмен тең.

Кешегі қиыншылық заманда бұлар сияқты асыл бұйымдар бір аяқ ұнға, бір дорба бидайға айырбасталып, бөтен елдің меншігіне айналып кеткен.

Тағы бір айтатын нәрсе, ертеде ер адамдар, жасы ұлғайған әйелдер **мәсі**, кебіс киген. Бұлар жаутершілік емес, бейбіт уақытта